

ÇEVRE SORUNLARI VE EKONOMİ

Ar. Gör. Ayşegül KAPLAN

Ekonomik ve teknolojik ilerleme başlıbaşına birer amaç olmayıp, insanların kendilerini gerçekleştirmelerine yardım edecek, refah düzeyini yükseltecek araçlardır. Ama bu iki aracın kullanılması, amaçlara önceden hesaplanması olanaksız bazı etkilerle birlikte ulaşılmamasına neden olmaktadır. Bugün, gerek teknolojik, gerekse ekonomik gelişme sürecinin insan ve çevresi üzerindeki olumsuz etkileri, yeryüzündeki yaşamın sürüp sürmeyeceği sorununu gündeme getirmiştir. Zararlı maddeler yüzünden havanın, suyun ve toprağın kalitesinin düşmesi, hammadde kaynaklarının aşırı kullanılması, bitki ve hayvan türlerinin yok olması bu araçlara kuşkuyla bakılmasına neden olmuştur. Yaşamsal tehlikenin farkına varan insanlar, artık daha çok maddî değer artışından vazgeçmeye hazırdırlar. Belki modern teknolojiden daha az yararlanarak daha az konforlu, ama daha temiz ve sağlıklı bir çevrede, kimyasal ve nükleer tehditlerden uzak olarak daha uzun süre yaşamayı yeğlemektedirler.

Her ne kadar ekonomik ve teknolojik gelişme, çevre sorunlarının ortaya çıkmasına neden oluyorsa da, bu sorunların giderilmesi, çevrenin iyileştirilebilmesi için de ekonomik gelişmeye ve teknolojiye gereksinim vardır. Böyle olmakla birlikte, ekonomik gelişmenin de ancak, çevre değerlerinin korunması ve dikkatli kullanılması ile mümkün olduğu unutulmamalıdır.

I. ÇEVRE SORUNLARINI YARATAN NEDENLER

Çevre sorunlarını ortaya çıkaran nedenler başlıca üç grupta toplanabilir¹: İnsan, sistem ve büyüme.

1. **İnsan:** İnsandan kaynaklanan çevre sorunlarının iki şekilde ortaya çıktığı savunulmaktadır. Bu görüşe göre, her şeyden önce insanda çevre ahlâkı eksiktir. İnsanlar ne kendi sınırlılıklarını, ne de doğanın sınırlarını tanımaktadırlar. Bu nedenle de doğaya karşı son derece acımasız bir şe-

¹ Bruno S. Frey, *Umweltökonomie*, 2. Auflage, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1985, s. 37-42.

kilde davranmaktadırlar. Böyle bir savdan yola çıkarak modern teknoloji toplumunun reddedilmesine varılabilir. Sonuç, çevrenin kurtarılmasının, ancak insanda meydana gelecek değer değişmesi ile mümkün olacaktır. Bu noktada iki önemli sorun ortaya çıkmaktadır: Birincisi, hangi malların çevreye zarar verdiğinin kesin bir şekilde belirlenmesi gereğidir. Çünkü, ancak bu mallar saptandıktan sonra çevre ahlâkına sahip insanlardan bu malları satın almamaları istenecektir. İkinci sorun ise, çevrenin bir çok alanının kamu malı niteliğine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Çevreye zarar vermekten kaçınmak için çoğu kez bireylerin bu malları daha dikkatli kullanmaları gerekecektir. Oysa bireyler, herkes aynı şekilde dikkat göstermeye zorlanmadığı sürece kendilerinden beklenen bu davranışı göstermeyeceklerdir.

İnsanın çevre sorunlarına neden olduğu savının diğer bir dayanak noktası da, insanın bilgiden yoksun olduğunun düşünülmesidir. Bilgisizliğin önemli bir bölümü, bu konuda yanlış bilgilendirilmeden, yani gerçek bilgilerin belli çıkar grupları tarafından bilinçli olarak çarpıtılmasından kaynaklanmaktadır. Bilgisizliğin ikinci türü de gerçek bilgi eksikliğidir. Örneğin, insan toplulukları ile doğa arasındaki ilişkiler konusunda yeterli araştırmaların olmaması ya da halka etkili bir şekilde iletilmemesi gerçek bir bilgi eksikliğidir.

2. Sistem: Burada sözü edilen sistem iki türdür. Birincisi ekonomik sistem, ikincisi ise, toplumsal sistem ve mülkiyet düzenidir. Ekonomik sisteme ilişkin savın çıkış noktası, çevre sorunlarının asıl, ekonomik sistemde gerçekleşen faaliyetlerden kaynaklandığı şeklindedir. Ekonominin yarattığı üretim ve tüketim süreci, yenilenebilir ve yenilenemez kaynakların aşırı kullanımına, toprağa, havaya ve suya zararlı maddeler karışmasına, doğal güzelliklerin bozulmasına ve sayısız bitki ve hayvan türlerinin yok edilmesine neden olmaktadır. Üstelik, gerek piyasa ekonomilerindeki fiyat mekanizması, gerekse planlı ekonomilerdeki planlama anlayışı, ne çevre sorunlarının ortaya çıkmasını önleyebilmekte, ne de ortadan kaldırmada başarılı olabilmektedir.

Çevre sorunlarının kaynağı olarak toplumsal sistemi ve mülkiyet düzenini gösteren ama, konuya farklı açıdan bakan iki temel görüş vardır: Bunlardan marksist görüşe göre, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet kaldırılmalı ve toplumsal çıkarların bireysel çıkarlara üstünlüğü sağlanmalıdır. Böylece çevre malları da bireysel çıkarlar değil, toplum yararı yönünde kullanılmış olur. Üretim araçları üzerinde özel mülkiyet devam ettiği sürece, çevre de bireyler tarafından aşırı tüketime konu olacak ve çevre sorunlarının çözümü varolan sistemle mümkün olmayacaktır. Diğer taraftan, piyasa ekonomisinin taraftarları çevre değerlerinin de bir fi-

yatı olması gerektiğini, çevrenin ancak bu yolla korunabileceğini savunurlar. Bir malın fiyatının oluşması için ise, bir piyasa gereklidir. Oysa piyasalar ortak mülkiyette değil, özel mülkiyetin geçerli olduğu bir sistemde ortaya çıkar. O halde, çevre sorunları, varolan mülkiyet düzeni ve toplumsal sistem içinden çıktığına göre, çözümler de varolan sistemde mutlaka bulunacaktır, demektedirler.

3. Büyüme: Büyümenin, çevre koşullarının kötüleşmesinde doğrudan bir etmen olup olmadığı tartışılmakla birlikte, bu sorunların ortaya çıkmasına önemli ölçüde katkıda bulunduğu kabul edilmektedir. Yalnız burada, büyümenin iki türü birbirinden ayırteilmelidir. Çevre, her şeyden önce, nüfus artışı nedeniyle doğrudan doğruya etkilenmektedir. Nüfus sorunu basit anlamda, yeryüzündeki insan sayısının giderek hızlı bir şekilde artması sorunu değil, aynı zamanda, artan bu insan sayısı ile varolan kaynaklar arasındaki dengenin kurulması sorunudur².

Nüfus büyümesinin yanında çevre sorunlarına yol açan diğer bir neden de ekonomik büyümedir. Bir çok ekonomist ve siyaset adamının bir ülkenin iç ve dış kararlılığı için şart koştukları ekonomik büyümenin çevreyi hasta ettiği, insanların doğal yaşam temellerini tehdit altında buldurduğu ve gelecek kuşaklara da çeşitli yükler getirdiği öne sürülmektedir. Üretim sürecinde yanlış yer seçimleri yapılması, gerekli önlemler alınmadan sanayi atıklarının çevreye bırakılması, suyun, toprağın ve havanın kalitesini düşürmekte, insanın ve diğer canlıların varlıklarını tehlikeye atmaktadır. Verimli tarım topraklarının sanayi kuruluşlarına yer bulmak için harcanması, daha çok ürün elde etmek için yapay gübrelerin yoğun bir şekilde kullanılması, uzun dönemde ekonomik gelişmeye de zarar verecektir. Hammadde ve enerji kaynaklarının sorumsuzca ve sonuna dek kullanılması ise, gelecekle ilgili kaygıları da beraberinde getirmiştir. Çevre sorunlarından ekonomik büyümeyi sorumlu tutan görüşe göre burada yapılması gereken şey, büyümenin sınırları olduğunu kabul etmektir. Bu görüş, 1970'li yıllarda Roma Kulübü tarafından ortaya atılan ve çevre sorunlarının Kuzey-Güney boyutunu ön plana çıkaran "Sıfır Büyüme" savının bir ifadesi olarak görünmektedir. Ama, öte yandan, büyüme toplumunun hasta olduğu da kabul edilmelidir³. Çünkü geçmişte olduğu gibi bugün de, ekonomik büyümeye karşın istihdam ve bölüşüm sorunları çözülememektedir. Üstelik, bu ekonomik büyüme sürecinde, çözülmesi güç bir çok çevre sorunu ortaya çıkmaktadır. Bir başka noktada da, ekonomik büyümenin getirdiği maddî yararların artık insanlar için

² Ortak Geleceğimiz, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu Raporu, Çev. Belkis Çorakçı, Ankara, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, 1989, s. 34.

³ K. Binswanger et al., Arbeit ohne Umweltzerstörung: Strategien einer neuen Wirtschaftspolitik, Frankfurt/a.M., S. Fischer Verlag, 1983, s. 23.

doyurucu olmaması, maddi olmayan başka bazı değerlerin önem kazanmasıdır. Örneğin, daha çok boş zaman, daha sağlıklı bir çevre, daha geniş ve nitelikli öğrenim olanakları ve daha doyurucu çalışma ortamları gibi⁴.

II. ÇEVRE SORUNLARININ EKONOMİ İLE İLİŞKİSİ

Çevre sorunlarının nedenleri incelenirken, ekonomik sistemin ve ekonomik büyümenin bu sorunların ortaya çıkmasında önemli rol oynadıkları belirtilmişti. O halde, toplumsal, siyasal, hukuksal ve felsefi boyutlara sahip çevrenin ekonomi ile de doğrudan bir ilişkisi bulunmaktadır.

“Dışsallık” (externality) çevrenin ekonomi ile ilişkisini kuran bir kavramdır. Piyasa ekonomilerinde “optimalite”ye (en uygunluk’a) ulaşmayı engelleyen, sistemin “mükemmellik”ini bozan bu dışsallıklardır. Dışsallığın ne olduğu açıklanmadan önce, bozduğu ya da engellediği iddia edilen en uygunluğun ve mükemmelliğin neyi ifade ettiği belirtilmelidir.

Piyasa ekonomisinin en önemli sorunlarından birisi “kaynak tahsisi”dir. Kaynak tahsisi ile ilgili olarak alınan bir karar, toplumu meydana getiren bireylerden birinin durumunu kötüleştirmeden diğer birininkini iyileştiriyorsa, en uygunluk söz konusu demektir. Bu sistemin mantığını açıklayan, birbiriyle ilişkili dört temel varsayım vardır: Birincisi, piyasada her üreticinin eşit teknolojiyi kullandığı; ikincisi, tüketicilerin piyasa ile ilgili tüm bilgileri elde edebildikleri; üçüncüsü, piyasada her malın aynı niteliği taşıdığı ve dördüncüsü ise, piyasada bir rekabetin olduğu varsayımdır. Eğer bu varsayımlar gerçekleşirse, maliyet-kâr oranları farklı olmayacak ve sistem mükemmel işleyecektir. Neoklasik ekonomistlerin ileri sürdükleri böyle bir sistemin kurulması gerçekte çok zor, hatta olanaksız görünmektedir. Herşeyden önce, üretici ve tüketicilerin ussal davranışları temel varsayımı her zaman için doğru değildir. Yine, piyasadaki tekelleşme eğilimleri bu sistemin işleyişini bozmaktadır. Kullanılan teknolojilerin farklı farklı olması nedeniyle üretilen malların niteliği de çoğu kez farklılaşmaktadır. Bu aksaklıkların yanında, sistemin mükemmelliğini bozan bazı boşluklar vardır. Bu boşlukların başında da dışsallıklar gelmektedir. Dışsallık, belirli bir ekonomik faaliyetle ilgili olmayan birimler üzerinde bu faaliyetin yarattığı etkidir denebilir. Bir başka deyişle, “Bir ekonomik birimin etkinliklerinin, başka birimleri (kişi ya da kurumları) etkilediği ve bu etkinin piyasa ekonomisi yöntemleriyle gide- rilemediği dış etki”dir⁵. İşte, çevre sorunları da piyasa mekanizmasında

⁴ Ibid., s. 142.

⁵ Fehmi Yavuz ve Ruşen Keleş, *Çevre Sorunları, Genişletilmiş Yeni Baskı, Ankara, A.Ü. SBF Yayını, 1983, s. 212.*

bir dışsallık olarak kabul edilmektedir. Örneğin hava kirliliği, tarım ilaçlarının insanlar ve diğer canlılar üzerindeki olumsuz etkileri, sanayi atıkları hep birer dışsallıktır. Ama, burada, çevre sorunlarının yalnızca piyasa sisteminde ortaya çıkmadığı, planlı ekonomilerde de var olduğu unutulmamalıdır.

Sosyalist ülkeler tarafından bugüne dek yapılan propagandaya göre, çevre sorunları yalnızca Batı'nın kapitalist ülkelerinde çözümsüzdür ve büyük boyutlardadır. Çünkü, piyasa ekonomisini güçlü bir kâr güdüsü yönlendirmektedir. Oysa, planlı ekonomilerde çevre sorunları hem daha azdır, hem de çözümünü daha kolaydır. Bu çözümler sosyalist ülkelerin toplumsal ve ekonomik politikalarında zaten vardır⁶. Bu sava karşılık, planlı ekonomilerdeki çevre sorunlarının Batılı kapitalist ülkelerinkinden daha az olmadığı bilinmektedir. Yine, Doğu Avrupa'daki ülkelerin çevre sorunlarını farklı bir toplumsal ve ekonomik sisteme bağlı olarak daha kolay çözdükleri de kuşkuludur. Mülkiyeti devlete ait ekonomik birimlerin faaliyetleri sırasında çevreye daha az zarar verdikleri tartışmalıdır. Bu ülkelerde de nüfus artışı, sanayileşme ve kentleşme sonucu çevre sorunları ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bu ülkeler yıllarca, varolan çevre sorunlarını saklamışlardır.

III. ÇEVRE KORUMANIN EKONOMİK SONUÇLARI

"Ekonomi" denilince yalnızca malların ve hizmetlerin üretimi ve bölüşümü anlamındaki bilim dalı akla gelmemeli, tersine, ekonominin kıt kaynakların kullanımı ile de ilgili bir düşünce yöntemi olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Ekonominin, maddî değerleri gözönüne aldığı ve yalnızca özel çıkarlarla ilgilendiği önyargısı da doğru değildir. Ulaşılmak istenen hedef, tüm toplum için refahın en çoğa çıkarılmasıdır. Modern ekonomi, ekonomik etkileri araştırırken siyasal bileşenleri de hesaba katar. Bu nedenle çevre sorunlarının ekonomik yönü incelenirken ekonomi biliminin bu özellikleri gözardı edilmemelidir⁷.

Çevrenin ekonomi ile ilişkisi belki de ilk kez, önemli ölçüde 1972 yılında Stockholm'de yapılan Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı'nda ortaya konmuştur. Bu toplantıda çevre sorunları sanayileşmiş ve az gelişmiş ülkeler açısından ele alınmış, hem ulusal, hem de uluslararası düzeyde sanayileşme, kalkınma ve büyüme gibi ekonomik kavramlar çevre sorunları ile ilgili olarak tartışılmaya başlanmıştır. Ayrıca, ekonomik geliş-

⁶ Kurt P. Tudyka (Hrg), *Umweltpolitik in Ost-und Westeuropa*, Opladen, Leske und Budrich, 1988, s. 47.

⁷ Frey, *op. cit.*, s. 10-11.

menin çevre konularından ayrılamayacağı yolunda kesin bir inanç ortaya çıkmış ve tüm insanlığın sağlıklı ve üretim yapılabilir bir çevre üzerindeki hakları tanımlanmıştır⁸.

Ekonomi bilimi çevre sorunları konusunda neler yapabilir? Herşeyden önce, çevre politikalarının hedeflerine ekonomik maliyetler açısından daha uygun yollarla ulaşılması için ussal çevre politikaları ile ilgili öneriler getirebilir⁹. Yine, çevre politikalarının istihdam ve yatırım koşullarını etkileyerek iş alanlarını yok edip etmeyeceğini ortaya çıkarabilir.

“Yeni Muhafazakâr” olarak nitelenen ekonomistler, çevre koruma çabalarının ekonomiye ek yükler getireceğini; aktif çevre politikalarının piyasa mekanizması içinde finanse edilemeyeceğini iddia etmektedirler¹⁰. Oysa, ihmal edilen çevre koruma çalışmalarının getireceği toplumsal ve ekonomik maliyetler, her zaman, çevre koruma politikalarının uygulanması için ortaya çıkacak maliyetlerden daha azdır. Yeni Muhafazakârlara karşı bir çok ekonomist, çevre koruma çalışmalarının ve çevre politikalarının “kendi kendini finanse etme etkisi”nden söz etmektedirler¹¹. Bu etki, daha aktif çevre koruma politikalarının uygulanması ve böylece, çevre sorunları nedeniyle gelecekte ortaya çıkacak maliyetlerin en aza indirilmesi demektir. Aynı zamanda, yaşam kalitesinin yükseltilmesi ve çalışma koşullarının düzeltilmesi gibi yararlar da bu etkinin içinde yer alırlar.

Ekonominin çevre sorunları ile ilgili olarak ilgilendiği konulardan birisi de çevre koruma çalışmalarının istihdam olanaklarını etkileyip etkilemeyeceğidir. Çevre sorunlarını gidermek için uygulanacak politikaların bir çok iş alanını yok edeceği ve yeni iş alanlarının da açılmasını engelleyeceği görüşü yaygındır. Yeni Muhafazakârların bu konudaki iddiaları da, devletin uyguladığı çevre koruma politikaları nedeniyle özel ekonomik girişimlerin ayağının kayacağıdır. Bu iddiaya göre, ekonominin çevre dostu bir şekilde yeniden düzenlenmesi, girişimcilerin kazançlarından finanse edildiği sürece, özel ekonomik yatırımlar düşecek ve iş alanları kaybedilecektir. Ama, çevre koruma politikalarının aynı zamanda yeni iş alanları yaratabileceği, daha fazla istihdamın da önemli bir yolu olduğu unutulmamalıdır.

⁸ Ortak Geleceğimiz, s. 15.

⁹ R.D. Brunowsky und L. Wicke, *Der Öko-Plan: Durch Umweltschutz zum neuen Wirtschaftswunder*, 2. Auflage, München, R. Piper und Co KG., 1984, s. 43.

¹⁰ Otto Huter, Werner Schneider und Bernd Schütt (Hrg), *Umweltschutz für uns: Das Handbuch zur ökologischen Erneuerung*, Köln, Bund Verlag, 1988, s. 199.

¹¹ *Ibid.*, s. 202.

SONUÇ

Çevre sorunlarının ortaya çıkmasında payı olduğu kabul edilen ekonomik gelişmenin, çevre koruma politikalarını gerçekleştirmek için yapılacak yatırımlar tarafından baltalanacağı görüşü bugün terkedilmiştir. Çünkü, artık bilinmektedir ki, çevrenin bozulması ekonomik gelişmeyi de olumsuz yönde etkileyecektir.

Şimdiye kadar hep nicel olarak düşünülen büyüme modeli bırakılarak bu modele aynı zamanda nitel bir özellik de kazandırılmalıdır. Ekonomik büyüme herşeyden önce bir değer artışı ve buna bağlı olarak daha fazla gelir demektir. Ama, buradaki daha çok değer artışı her zaman yalnızca mutlak olarak maddî bir artışı ifade etmeyebilir. Diğer taraftan tüketiciler de, ürünlerin daha kaliteli olmasının yanında, üretim sürecinde daha az enerji kullanılmasını ve çevreye daha az zarar veren teknolojilere yer verilmesini istemektedirler. Yatırımlarda da çevreye saygı gösteren, çevreyi kitletmeyen firmalar daha çok taraftar kazanmakta ve daha çok kâr etmektedirler. Bu yolla, belki de yakın bir gelecekte ekonomi, çevre dostu yatırımlarla yönlendirilecek, öncelikle niteliksel bir büyüme anlayışı ekonomiye egemen olacaktır.

Dünyadaki uygulamalara bakıldığında, çevre sorunlarını çözmek için türlü araçların kullanıldığı görülmektedir. Bu araçlar, çevreyi kirletenlere ağır vergiler koymaktan, daha az kirletici sanayi ve teknolojileri teşvik etmeye, doğrudan devlet tarafından yasaklar koymaktan, toplumda çevre bilincini geliştirmeye kadar uzanan büyük bir demet oluşturmaktadır. Söz konusu araçlardan hangisinin, ne ölçüde kullanılacağı toplumların ekonomik, toplumsal ve kültürel yapısına büyük ölçüde bağlı bulunmaktadır.